

TÜRK DERİ İŞLEMECİLİĞİ BAĞLAMINDA TÜRK CİLD SANATI

ARITAN , Ahmet Saim
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Orta Asya'nın kültür tarihine bakıldığında, deri'nin, eski Türklerin günlük hayat ve giyiminde birinci derecede rol oynadığı anlaşılır.

Türk elbiselerinin esasını, yün, deri ve kürk meydana getirirdi. Pantolon, çizme ve kemerleri de deridendi.

Türkler'in eyer ve koşum takımları, buruç(torba)ların dağarları ve mençik (su kırbası)leri de deriden yapılmaktaydı.

Kısacası Türkler'in günlük hayatları deriden ayrı olamazdı.

Deri, daha sağlam olması sebebiyle sanatçıların özellikle tercih ettiği bir malzemedir. Ancak derinin çok iyi ve sağlıklı şekilde terbiye edilmesi ve işlenmesi gerekliliği, Türkler arasında dibâğat (tabaklama) ve debbağlığı, başta Anadolu Selçukluları olmak üzere en gelişmiş zanaatlardan biri durumuna getirmiştir. Hatta bu dönemin ünlü mutasavvıfı Ahî Evran, Türk debbağlarının pîri olarak kabul edilmektedir.

Türkler, VII. yüzyılda bugünkü anlamda ilk deri cild kapağını yapmışlardır.

Deri kullanımının en güzel ve en değerli sanat ürünü olan cild kapakları, Anadolu Selçukluları ile büyük gelişme kaydetmiş, Beylikler döneminde ise büyük oranda Karaman Oğulları tarafından temsil edilmiştir.

Bu sanat, XVI.yüzyılda zirveye ulaşmış, estetik ve maddi açıdan en değerli cildler Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılmıştır.

Kısacası Türkler Orta Asya'dan itibaren hayvancılık ve bunun tabii ürünü olan deri ile daima haşır neşir olmuşlar, bunlardan sanat eserleri üretmişlerdir.

Anahtar Kelimeler : Deri, debbâğ, cild san'atı.

ABSTRACT

Turkish Bookbinding Within The Context of Turkish Leather Process

When we look at the cultural history of Central Asia, it is clearly understood that leather has played primary role in the daily life of the Turks and their manner of dressing.

The Turkish dresses have mainly based on wool, leather and fur. Their trousers, boots and belts were made of leather.

Saddle, harness, large pouch and waterskins of the Turks were also made of leather. In short, the daily life of the Turks could not be separated from leather.

Leather is the material which the artists particularly preferred since it is stronger. But the necessity for processing the leather in a very good manner made the tanning and being tanner one of the most developed crafts mainly among the Anatolian Seljukids Turks. So, Akhi Awran, the famous sufi of this period, is regarded patron saint of the Turkish tanners.

At he VIIth century, the Turks have made the first leather book cover in the present meaning.

The book covers which are the most beautiful and valuable art product of the leather using have generously developed with the Anatolian Seljukids period. On the other hand, the Qaramanids were largely the representatives of this art during the time of Emirates in Anatolia.

This art has reached at its zenith in the XVIth century. Esthetically and materially the most valuable bindings were produced at the time of the Ottomans.

Briefly, the Turks were always involved in stock-breeding and consequently in leather from the Central Asia onwards. They have also produced the products of art from leather.

Key Words: Leather, Tanner, Bookbinding.

Batı Türkçesi'nde "deri" şeklinde telaffuz edilen kelimenin aslı teri (tiri)'dir (Bozkurt,1994:174).

Deri başlıca üç bölüme ayrılır :

1. Deri üstü (epidermis) 2. Asıl deri (kütis) 3. Deri altı (etli katman)

Sepilemeden önce deri üstü ve deri altı tabakalarını yok etmek gereklidir. Asıl derinin bulunabilmesi için, ham deri yaygın olarak kireçlenmektedir. Derilerin kireçlendiği havuza Anadolu’da “ısırganlık” denilir. Kireçleme işine de çoğu yerde “inmek” adı veriliyordu (Ögel, 1978, 168-169).

Eski Türklerde deri çeşidi iki başlık altında incelenmektedir :

1. Hayvanın cinsine göre: Kuzu,oğlak,manda v.b.
2. Derinin tabaklanma metod ve hususiyetlerine göre :

a) Bulgarı: Bulgar (Kazan) ve Buhara’da yapılan ve Ortadoğu pazarlarında ün yapan iyi cins deri.

b) Buharı: Buhara şehrinde yapılan deriler de ün salmıştı. Moğolların batı kollarından Kalmuklar, Buhara metodu ile işlenen derilere Buharı diyorlardı.

c) İnce Deri: Dericilikte ince ve kalın derilerin ayrı ayrı kullanılış yerleri vardır. Harzemşahlar Türk kültür çevresinde, ince deriye “yupka teri” yani ince, yufka deri deniyordu. Ayrıca ince deriye “sürök” ve “sire” de deniliyordu (Ögel, 1978, 167).

Yukarıdaki deri çeşitleri yanında Türkler’de deriye değişik adlar veriliyordu:

Teri: Eski Türkler’de deriye bizim gibi geniş olarak “teri” yani “deri” derlerdi. Nitekim XI.yüzyıl Türkleri’nde şöyle bir atasözü de vardı: “Bir tilki derisi iki kez soyulmaz = “Bir tilkü terisin ikile soymaz”.

Koğuş: Koğuş, kadhuş = kayış. Kayış sözü, eski Türklerin yukarıdaki sözlerinden bozularak zamanımıza kadar gelmiş olmalı idi. Çünkü XI.yüzyıl Türkleri “O, deriyi yağlattı” demek için “Ol, koğuşu yağlattı” diyorlardı. Uygurlarda deriye çoğu zaman koguş diyorlardı. Örnek olarak fil derisi için “yonga koğuşı” derlerdi

Kuyka: XI.yüzyıl Türkleri’nde kuyka sözü de deri manasına söyleniyordu.

Yin: Uygur Türkleri de bazı çeşit derilere “yin” adı veriyorlardı.

Gön: Buda Türk kültürünün en eski hatıralarından biridir. XI.yüzyıldan önceki Türkler’de “Kön” sözünün iki manası vardı: 1) Geniş olarak deri ve meşin 2) At derisi. Örnek: teve köni, ham gön, yaş gön, iylenmiş gön, (tabak edilmiş gön) deyişleri de görülmektedir. (Ögel, 1978, 163-164).

Deri Terbiyesi

Derinin terbiye edilmesi, onun tuzlanması ve kurutulması ile başlıyordu. Hayvanların kurutulmuş olan derilerinin sanayide kullanmadan önce tabaklanması ve terbiye olunması gerekmektedir. İşte bu işlemi yapan zanaatkâra debbağ denilmektedir. Bu işle uğraşanlara verilen başka bir isim de cellâdî'dir. Asurlular döneminde deri işçilerine "Lu askappâni" denilmekteydi. Hz.Peygamber döneminde Haris b. Subeyre debbağ idi (Merçil, 2000: 33).

Deriye yapılan işleme dibâgat denir. Halk arasında buna "tabaklama" denilmektedir. Bu anlamda tabaklama işini yapanlar için de "tabak (debbâğ)" ismi kullanılmaktadır.

Deri ile ilgili terimlerde, derinin tabaklama tekniği ve çeşidine göre benzer isimler kullanılmaktadır. Meselâ sağrı, genel olarak deri anlamında kullanıldığı gibi, XI. yy. Türkleri "kaba deriyi sertleştirme" işine sağrılama diyorlardı. Böylece sağrı, ayakkabı yapmak için kullanılan sert ve dayanıklı bir deri idi. XI. yy. Türkleri ayakkabı yapmak için kullanılan derilere "etüglüg sağrı" yani ayakkabı derisi diyorlardı. Daha sonra Orta Avrupa'daki Kuman Türk Kültür çevresinde de bu söz aynı mânâda söyleniyordu. Sağrı sonradan Moğollara da geçmişti (Ögel,1978: 167).

Tarihçe

Derinin işlenerek kullanılması tekstilden çok öncedir ve tarihçesi de ilk insanla başlamıştır. Nitekim Eski Ahid'e göre Allah Âdem ile Havvâ'ya deriden gömlek giydirmiştir (Tekvin, 3/21). Eski ve Yeni Ahid'in bir çok yerinde elbise,kemer,ayakkabı,tulum,dağarcık gibi deri eşyadan bahsedilir. Kur'ân, insanlara göç ve ikametleri sırasında büyük kolaylık sağlayan deri çadırları, şükürü gerektiren nimetler arasında sayar (En-Nahl, 16/80).

Kağıdın icadına kadar deri çok uzun bir süre yazı malzemesi olarak da kullanılmıştır. Kur'ân'da "rakk" (ince deriden yapılmış parşömen) üzerine yazılı kitaba yemin edilir (Et-Tûr, 52/3).

Derinin tabaklanmasına dair ilk bilgilere Mısır'da erken dönem hanelerinden kalan kayıtlarda rastlanmaktadır.

Dericilik tarihinde Türklerin önemli bir yeri vardır. Türklerde ham deriyi işleme ve deriden eşya yapma zanaatı, Orta Asya'da yaşadıkları dönemlerde gelişmişti. Hayvancılığa bağlı yaşama biçiminin doğal sonucu olarak, deriden çok yönlü amaçlar için yararlanılıyordu. Sibiryâ'da ve Altay Dağları'nda yapılan kazılarda elde edilen buluntulardan (İ.Ö. IV-

III. yy.lar) Türklerin dericilikte oldukça ileri olduğu anlaşılmaktadır. (Ana Britannica, 7/167).

Türlere ait en eski deri buluntulardan biri “keçe üzerine renkli deriden aplike”lerdir (Büyük Larousse, 6/3064), (**Resim:1**). Bunun dışında ilk dönemlerden itibaren giysi, kemer, başlık, çadır, koşum takımları, savaş araçları, bir çok gündelik eşya ve ayakkabı türleri olarak çizme, edik(etik,ötük,edük) tokmak(oğuk,uguk,uyuk) kırmızı ve sarı çizme,başmak, çarık, çedik, sakman, kefis, kelik, kerpiç gibi eşya da hep deriden yapılmaktaydı (Ana Britannica, 7/167, Ögel, 1978: 115-169).

Deri mamulleri ile bu derecede iç içe olan Türkler için dericilik, hayvan besleyip yetiştiren kavimlerde olduğu gibi ikinci bir meslek hâlinde gelişmişti.

Eski Çin’de dericilik oldukça geç çağlarda askerlerin ihtiyaçları dolayısıyla gelişmeğe başlamıştı. Aslında Eski Çin’de hayvan az idi. Ayrıca Çin Kültürü’nde, canlı bir hayvanın öldürülüp derisini ayağa giymek de biraz garipseniyordu. Hâlbuki daima at üzerinde yaşayan eski Türkler ile ataları ise, “çizme ve pantolon” giyme zorunda idiler. Atların eyer ve koşum takımları için de, deriden yapılma mecburiyeti vardı. Açıkçası atlı-nomad ve çoban kavimlerin günlük hayatları, deriden ayrı olamazdı (Ögel, 1978: 162-163).

Hun dönemine ait olduğu kabul edilen buluntular, onların deri işlemeyi, renklendirmeyi bildiklerini göstermektedir. Bu döneme ait deri giysiler, çizme ve kürkler yanında koşum takımları da gelişkin bir deri işleme sanatının ürünleridir (Büyük Larousse,6/3064). Pazırık, Noyin-Ula ve Talas Kurganlarından bulunan kırbaçlar, at gemleri, çarık ve pantolonlar bunu açıkça göstermektedir (Ögel, 1984, 66, 93-94),(**Resim: 2**).

Göktürkler zamanında da önemli deri ürünleriyle karşılaşmaktayız. Bu dönemde ağaç ve toprak kapların yanında deri kaplar (kırba) da kullanılıyordu. Katanda’da bulunan elbise ise önemli bir üründür. Elbiselerin alt kısmı pantolon şeklindedir (Ögel, 1984: 155). Kurganlardan çıkan bu elbisenin arka robası ve ön taraftaki klapası kürklerle süslenmişti (L. P. Potapov, 1953: 69).

Bu dönemde kemere takılan çantalar çok yaygın olup Orhun kitabeleri civarındaki bir heykelin çantasının kapağı ve sıırım ile yapılan kilitleme sisteminde deri izlerini görüyoruz (Ögel, 1984, 157).

Göktürklerin kullandıkları kayış kemerler, daha sonra Uygurlar ve Avrupa’daki Türkler (Avarlar vs.) de de çok yaygındı(Ögel, 1984, 170).

Göktürkler'e ait resimlerde keçe ve deri çizmeler açık olarak görülmektedir. (Ögel, 1984: 205).

Ortaçağ'da da Türk deri işlemeciliği önemini devam ettirmektedir. Bu çağda "kürk" Türklerin hayatında önemli bir yer tutmaktaydı.

Bu kürkler daha ziyade samur, sincap, bozkır tilkisi ve ada tavşanı derilerinden imal ediliyordu. Örneğin, samur ve sincap derileri çok defa elbisenin içini kaplamakta kullanılıyordu (Köymen, 1992: 442). Ayrıca samur'dan yalnız kürk değil, hükümdarlar için börk de imal ediliyordu. Bir haberde "Bağdat'a gelmekte olan Tuğrul Bey'i karşılamaya çıkan Halifelik erkânı, onun başında samur börk bulunduğunu gördüler" şeklinde bilgi verilmektedir. Bu husustaki bilgilerden bir hayvan derisinin sadece bir elbise çeşidinin imalinde kullanıldığı anlaşılıyor. Örneğin, ada tavşanı derisinden sadece yağmurluk yapılmaktaydı (Köymen, 1992: 443).

Ortaçağ'da Türk çizmesi, daha çok deriden yapılıyordu. Fakat en iyi çizmelik deri sırt'(sağrı)tan imâl edilmekteydi. Türkler'de deri çizme dikme tekniğine dair dikkate değer bilgiler bulunmaktadır: Çizme dikilirken, dikişler arasına ayrıca parça konuyor ve buna "sızgı" adı veriliyordu. Çizme'den sonra Türkler'de has ayakkabı tipi "çarık" idi. Buna "Türk Ayakkabısı" da deniyordu. Çarık, şimdi olduğu gibi, her hayvanın derisinden yapılabilirdi. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un "Divânü Lügâti't-Türk" adlı eserinde deve derisinden çarık yapıldığı özellikle belirtilmektedir (Köymen, 1992, 449, 451).

Aynı dönemlerde Çağatay Türk bölgesinde de çeşitli ürünleri, değişik adlar altında görmekteyiz :

Buruş veya Buraç: Çağatay Türk kültür çevresinde, deri veya torba "dağarcık" karşılığı olarak buruş sözünü görüyoruz (Ögel, 1973: 299).

Dağar (Tağar): Çuval karşılığı olarak kullanılıyorsa da Eski Anadolu'da "deri torba" için de dağar kullanılıyordu (Ögel, 1973: 302).

Kapturğa: a) Çağatay ve Altay Türk çevrelerinde de deriden yapılmış derin çantalar için kabturğa adı kullanılıyordu. b) Kırklareli ve Edirne bölgelerinde "kutu" için kapturka deniyordu. Kemerin sağ yanında taşınan bu deri çanta eski Anadolu kültür çevresine yakın olan Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise "Kupturğa" adı ile görülüyordu (Ögel, 1973: 306).

Mençik: Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Türklerinde bu söz "mançuk veya "munçuk" şeklinde söyleniyordu. Mânası ise heybe ve torba gibi at eyerine asılan şeyler demektir. Mençik, Burdur yakınlarındaki aşiretler-

de, “Deriden yapılmış su kırbası” karşılığı olarak söylenmekte idi (Ögel, 1973: 308).

Bu çağda Avrupa Türklerinde de dericilik çok ileridir. Altınordu Devleti’nin başşehri Saray Berke’de dericilik sanayii önemli bir sektördür. Şehir çevresindeki bozkır ve göçebe sürülerinden elde edilen deriler Saray Berke pazarlarında satılıyordu (Yakubovsky, 1992: 87). Aynı zamanda Aşağı Volga havzasından büyük ölçüde deri ve ağaç kabukları ihraç ediliyordu. Ağaç kabukları doğrudan doğruya Harezmi dericiliğinin ihtiyacını karşılamak için ihraç edilmekteydi (İbn Havkal, 1967: 90).

Büyük Selçuklular’dan sonra Anadolu Selçukluları döneminde de bu meslek varlığını korumuştur. Orta Asya’dan göç ederek Ön Asya’ya, daha sonra da Anadolu’ya gelen Türkler deneyimlerini de birlikte getirdiler. (Eski) Anadolu’da çok gelişmiş olan deri işleme sanatıyla bütünleşen bu deneyimler sonucu dericilik sanatı büyük bir gelişme gösterdi. Ahi Evran’ın iyi bir debbağ olduğu ve ilk kez çevresine topladığı debbağlarla Ahi örgütünün çekirdeğini oluşturduğu bilinmektedir (Büyük Larousse, 6/3064).

Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde dericiliğin yoğunlaştığı kentler, özellikle Kayseri, Diyarbakır ve Kastamonu idi. Kırşehir, Konya, Tokat ve Sivas’ta boyacılığın ileri olması, dokumacılık gibi dericiliğin de gelişme kaynağı idi (Ana Britannica: 7/167).

El-Ömerî, Memlûkler döneminde İslam ülkelerinden Mısır, Suriye, Irak ve Anadolu’da istihsal edilen sanayi ürünlerini sayarken, bu ülkelerde palamut ile tabaklanmış ve darb-ı mesellere konu olmuş kuzu derilerini de hayranlıkla anlatmaktadır (El-Ömerî, 1986: 320).

Bu dönemde Suriye’nin önemli şehirlerinden olan Halep ve Mâkısîn, deri halılar imâl etmekte ve deri tabaklama işinde çok yetenekli ustaları barındırmaktaydılar (Bozkurt, 1994: 175).

Moğolların Anadolu’yu işgal etmesi hayvancılığa, bu arada dericiliğe büyük darbe indirdi. Ahilerin, Anadolu Selçukluları’nın son dönemlerinde baskı altında tutulmaları ve Konya, Kayseri gibi büyük kentlerde zaman zaman toplu kıyımlara uğramaları, öteki el sanatlarıyla birlikte dericiliğin de gerilemesine yol açtı (Ana Britannica: 7/167).

Beylikler döneminde, sepicilik’te kullanılan mazının ve özellikle derinin ihraç malları arasında yer alması, dericiliğin bu devirde de ileri seviyede olduğunu göstermektedir (Tekin, 1994: 178).

Türk dericiliği, Osmanlı döneminde Ahilerin desteğiyle yeniden güçlenmiştir ve XV. yüzyıl, dericilikte yeniden canlanma dönemidir.

Fatih Sultan Mehmed dönemi belgelerinden, ordunun deri ihtiyacını karşılamak üzere debbağların bir araya getirildikleri ve bunlara Yedikule yakınlarında günümüzde Kazlıçeşme adı verilen yerde 340 iş yeri tahsis edildiği öğrenilmektedir. Burada üretilen deriyi işlemek üzere de Fatih ile Beyazıt arasında Saraçhane kurulmuştu. Deri o dönemde birinci derecede savaş malzemesiydi. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre, XVII.yüzyılda başlıcaları Kazlıçeşme, Kasımpaşa, Üsküdar'da olmak üzere 700 debbağhane vardı. Aynı dönemlerde Anadolu'nun bir çok yöresinde debbağhanelerin bulunduğu, Diyarbakır, Tokat ve Edirne'de işlenen sahtiyan adlı keçi derilerinin XVIII. yüzyıla kadar dünyaca tanındığı bilinmektedir. Bu sahtiyanların büyük bir bölümü Avrupa ve diğer ülkelere ihraç ediliyordu (Büyük Larousse, 6/3064).

Osmanlı devrinde Konya'da debbağlar zanaatkârlar içinde en mahirleridir ve derileri Meram dağı'ndan çıkan çivid renginde bir çiçek ile tabaklayıp çeşitli renklere imâl ederlerdi. Bu deriler Arabistan ve İran'da meşhurdu (Merçil, 2000: 33).

Dericilik Anadolu'da babadan oğula geçen bir meslek olarak sürdürülüyor ve işleme yöntemleri bir sır gibi saklanıyordu. Batı'nın bu sırrı ele geçirebilmek için büyük çabalar harcadığı ve sonunda sahtiyanın işlenişini öğrenen V.C.Lamp adlı bir kişinin bunu büyük paralar karşılığında Fransız dericilere sattığı, bu başarısının madalyayla ödüllendirildiği bilinmektedir (Büyük Larousse, 6/3064).

Tanzimat'tan sonra Osmanlı deri sanayiinde büyük bir gerileme oldu. Yabancı tüccarların ham derileri yüksek fiyatla toplamaları sebebiyle, onlarla rekabet edemeyen Türk dericilik zanaatı geriledi. Ayrıca Avrupa'da sanayi devrimine bağlı olarak deri sepileme işinin makineleşmesi de bu gerilemeyi hızlandırdı. Ancak bu süreçte dağılan dericilik teşkilatı, Eylül 1866'da "Şirket-i Debbâğhiye" adı altında yeniden teşkilatlanarak Avrupa standartlarına uygun olarak üretim yapıp Türk dericiliğinin itibarını artırdı. Bu yıllarda küçük fabrikalar da görülmektedir. II. Mahmut dönemi (1809-1839)'nde Beykoz'da kurulan "Deri Fabrikası" da deri sanayiinin ilk kurumlarından ve Cumhuriyet döneminde de önemli yere sahip olmuştur.

İstanbul'daki yeni fabrika ve atölyeler eski Debbâğhaneler semti Kazlıçeşme'de toplandı. Cumhuriyet dönemi Türk dericiliği 1950'lerden

itibaren özellikle 1970'ten sonra önemli gelişmeler gösterdi.

Türk ve İstanbul Deri Sanayii'nin kalbi olan Kazlıçeşme, 1990'lı yıllarda tamamen şehir içinde kaldığı için boşaltılıp, İstanbul Anadolu yakası Aydıncöy'deki modern tesislerine kavuştu.

Bugün Türkiye'de İstanbul ve dışındaki şehirlerde çok sayıda, kaliteli deri ve deri mamulleri üreten ve ihracata yönelik çalışan kuruluş vardır (Tekin, 1994: 178).

Deri ve deri işlemeciliği ile bu derecede haşır neşir ve içli dışlı olan Türkler, elbette deri san'atı'nın belki de en ileri ve en san'atlı, en estetik noktası olan kitap ciltleme san'atıyla da ilgileneceklerdi.

Türk Cild Sanatı

Cild: Bir kitap veya mecmuanın yapraklarını dağılmaktan korumak için yapılan koruyucu kapağa denilmektedir. Cild kelimesi Arapça olup "deri" anlamına gelmektedir. İlk cildler tahtadan, daha sonra sadece deriden yapılmışlarken, yüzyıllar boyu süren gelişmeler sonucunda; mukavva üzerine deri, kağıt, kumaş vs. kaplanarak, koruyuculuk vasfı yanında san'at eseri özelliği de kazanmışlardır.

Türkler, binlerce yıllık geçmişi ile çok geniş bir coğrafya'da, 3 kıt'a'da hüküm sürdükleri için Türk-İslâm San'atları içinde en çok yer alan bir millettir. Türk ve İslâm San'atı'nda bu derece etkili olan Türkler, aynı etkiyi "Cild San'atı" sahasında da göstermişlerdir.

Orta Asya'da ortaya çıkan Türk Cild San'atı, Mezopotamya, İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Mısır'da VII. - XV. yüzyıllarda tarihî seyrini sürdürürken, XIV. - XV. yüzyıllarda Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu vs. Türkmen boyları yeni bir cild uslûbuyla Osmanlı Cild Sanatı'yla beraber Türk Cild Sanatı'nı doruğa çıkarmıştır. Bu sanat, XVI. yüzyılda başta İtalya olmak üzere Avrupa cild sanatını da etkilemiştir (Rosamond, 2005: 206-226).

Kâğıdın sırrını Çinliler'den yaklaşık 600 yıl sonra öğrenen yakın komşuları Türkler, bunu 400 sene kadar da kendileri saklayıp, 1000 sene kadar onun ticâretini yaptılar.

M. S. 300'lü yıllarda kâğıtla tanışan Türkler, diğer medeniyetlerdeki rulolar yerine bugünkü kitabı ve onu iki kapak arasına almayı da düşünmüş olmalı (Bloom, 2003: 58).

Yakın zamanlara kadar cild sanatına, Çin sanatı etkisi ile meydana

geldiği zannedilerek köken olarak Çin medeniyeti gösterilmekte ve Cild Sanatı'nın, Çinli sanatkârlar tarafından Orta Asya Türkleri'ne öğretildiği açıklanmaktaydı. Ancak son yıllarda yapılan araştırmalar bunun aksini göstermektedir. Prof. Dr. Wolfram Eberhard, “Çin Tarihi” adlı eserinde, bu düşüncüyü çürütmekte ve bu iddiaya karşılık aksi görüşü savunarak, Çin kitaplarının cildli olmayıp, tomar şeklinde olduklarını belirtmektedir (Eberhard, 1947: 120).

Yukarıda geçtiği gibi Dünya üzerinde kitabın ana malzemesi olan kağıdı yapmayı Türkler Çinliler'den öğrenmiş ve bunun sırrını asırlarca saklamışlardır. Cildcilik, bu sebeble bu bölgede bir san'at halini almıştır. Türkler kağıt yapmayı Çinliler'den öğrendikleri hâlde, cild yapmayı Çinliler'den önce başarmışlardır (Eberhard, 1947: 221). Böylece Çin'de cildciliğin gelişmesi, Uygurlu san'atkârların Çin illerine göçüp yerleşmeleriyle başlamıştır (Binark, 1975: 1).

Bugünkü mânâda deriyle kaplı bir kitap cildini ilk defa Uygurlular yapmıştır. Dolayısıyla Türk Cild San'atı, Uygurlular'la başlamıştır. Her ne kadar, yerli ve yabancı kaynakların hemen hepsi, deriden yapılmış ilk cildlerin, Mısır'daki Kıptîlere ve VIII.–IX.yüzyıllara ait olduğunu söylerse de, bir Uygur şehri olan Karahoço'da bulunan 2 yazma, bu görüşün sanki aksinin ispatıdır. A. Von le Coq tarafından ortaya çıkarılan bu cildler (**Resim: 3**), minyatür ve tezhiplerle bezenmiş yazma eserleri örtmekte olup, üzerlerindeki tezyînat geometrik'tir.¹ Cildler, deri bıçakla oyularak, altına da yaldızlı deri yapıştırılarak yapılmışlardır. Gerek bu, gerekse daha sonraki yüzyıllardan kalan cildler, sanat tarihçilerince, diğer doğu milletleri cildlerinden daha üstün sanat eseri sayılmaktadır. Bu cildlerle Mısır ciltlerindeki bezemeler arasında benzerlik bulanlar vardır.(Cunbur, 1976,: 678, Ağaoğlu, 1935: 1).

Daha sonraki bir örnek de, gene Karahoço'da P.K.Koslov tarafından bulunmuştur. S.F. Oldenburg, bu araştırmanın tahlilini yaparak, bu kitap kapağının XIII. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir. Bu örnek, el oyma desenlidir. Çerçeve, basit, dar, asma filiz desenlidir. Ortada merkezi madalyon, köşede birbirine girmiş köşebent (bağ) vardır (Ağaoğlu, 1935: 2). Bu örnek üzerindeki motifler, Selçuklu cildleri ile büyük benzerlik göstermektedir.

¹ Bu resimler Uygur başkenti Hoço'da, Mani dinine ait VIII – IX.asırlardan tapınakta (Grünvedel, K.) bulunan cild kalıntısıdır. Berlin Dahlem, Statliche Museen, Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung, III 6268; A Von le Coq, Chotscho, Berlin 1913, s. 8. Bu cildleri A. Von le Coq (Chotscho, Archiv für Bunderei, Berlin 1913, X. Jahrgang, Heft III, 8) VI.IX.yüzyıllar arasına; Emel Esin (“BITİG: İlk Devir Türk Kitap Sanatları”, Kemal Çiğ Armağan Kitabı, İstanbul, 1984, 113 ve120), VIII.-IX.yüzyıllara ; İsmet Binark ise (“Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt Sanatı ”, F.Ü., Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu Bildirileri, Elazığ 1987, 92) VII.yüzyıla tarihlenmektedir.

IX. yüzyılda Halîfe Mu'tasım Billâh (833-842)'in teşvik ve himayesinde Sâmarrâ'ya yerleştirilen Uygur Türkleri, burada yaptıkları cildlerle bu san'atı geliştirdiler. Bu san'at, bunlar vasıtasıyla da İslâm dünyasına yayılmış oldu. Tabiatıyla Irak ve Horasan bölgesi de Türk Cildi'nin ilk gelişme merkezleri olmuştur. İslâm cildinin bilinen ilk örnekleri, gene bir Türk devleti olan Tolunoğulları (868-905) zamanına aittir. İslâm cildindeki bu gelişme, XII. yüzyıla kadar, Fâtımîler, Gazneliler, Büyük Selçuklular'la devam etmiştir (Çığ, 1971: 7) Elimizde 1100'lere ait bir cild örneği bulunmaktadır (**Resim:4**),(Richard, 1997: 19).

XI.yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'ya hakim olan Selçuklular, burada XII. ve XIII. asırlarda çok güzel cildler meydana getirdiler.

Ancak, batı cild literatürüne baktığımız zaman Selçuklu Cildi'ne son yıllardaki tek bir istisna dışında rastlanmaz (Richard, 1997: 39). Türk araştırmacılar da bu konu üzerinde çok az durmuşlardır.

Şimdiye kadar muhtelif kütüphanelerdeki yazma eserler üzerinde, Anadolu Selçuklu ve bu uslûbu taşıyan cildlerde yaptığım araştırmalar neticesinde Anadolu Selçukluları'na ait tespit edebildiğim en erken cild örneği Topkapı Sarayı Müzesi III.Ahmed Kütüphanesi No:105'teki 549/1154 tarihli," "Kitâb'ül-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l Hadîs" isimli eserin kapağıdır (**Resim: 5**). Bundan başka 1166, 1182, 1196, 1203, 1207 ve 1303 tarihini taşıyan cildler de tesbit edilmiştir.

Anadolu Selçuklu Cildleri'nde, Uygur, B. Selçuklu ve Gazneli San'atı'nın akisleri hemen göze çarpar. Ayrıca, Selçuklu ve Selçuklu uslûbunu taşıyan cildler incelendiğinde, dönemindeki ahşap, çini, taş, mezar taşı, maden ve minyatür san'atlarındaki motiflerle büyük bir paralellik arzettiği görülür.

Selçuklu Cildi, Türk-İslâm cild sanatı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü Selçuklu cildi Orta Asya Türk cild sanatı birikimini Anadolu'ya taşıyıp gelişmesini sağlamıştır. Anadolu'da Selçuklu cild uslûbu, XIII. yüzyılın III. çeyreğinden itibaren Memlûkler, XIV. yüzyıldan itibaren de İlhanlılar ve Karamanoğulları başta olmak üzere, Anadolu Beylikleri cildlerinde devam etmiştir. Bu cilt uslûbu aynı zamanda Osmanlı cilt sanatı'na geçişi sağlamıştır (Aritan, 2001: 29).

Anadolu Selçuklu Cildi ile beraber, muasırı İlhanlı, Memlûk vs. cildi arasında bir kompozisyon birliği söz konusudur. Ancak, kompozisyon birliği içinde uygulamada farklılıklar mevcuttur. Anadolu Selçuklu cildinde kompozisyon ne olursa olsun, bir kapaktaki zencirek (bordür), köşebent,

şemse iskeleti daima korunmuştur. Bu sadakat içinde tam zeminli, yuvarlak, dilimli yuvarlak, yıldızlı, dört kollu, beşgen, altıgen, sekizgen gibi şemseleri görmekteyiz.

Anadolu Beylikleri ve Erken Osmanlı devirlerinde de aynı kompozisyon bozulmamıştır.

Anadolu Selçuklu Cildlerinin üslûb özelliklerini şöylece sayabiliriz :

1. Bu cildlerin en önemli özelliklerinden birisi ; ön ve arka kapaklarda ayrı ayrı motifli şemselerin kullanılmasıdır (**Resim:6**). Meselâ ; Ön kapakta rûmî'li bir tezyînât görülürken arka kapakta yuvarlak bir şemse kullanılmıştır. Gene tamamen geometrik, yıldızlı bir kapağın arkası, yuvarlak vs. olabilmektedir.

2. Bir başka önemli özellik, bir kapak, tam zeminli olarak yapılmışken diğerinin şemse tarzında yapılmasıdır.

3. Tam zeminli cildlerde istisnâlar dışında köşebent yoktur.

4. Kapakları çevreleyen mutlaka bir zencirek veya bordür vardır. Bu zencirek ve bordür 1-2 sıradan fazla da olabilmektedir.

5. Mikleb genellikle yapılmıştır. Bazen miklebsiz kapaklar da görülmektedir.

6. Sertâb ilk devirlerde genellikle boş bırakılırken, daha sonraları tezyin edilmiştir.

7. Anadolu Selçuklu cildlerinde sırt daima düz'dür. Bombeli (kamburalı) cilde rastlanmaz.

8. Geometrik tezyînât, dönemindeki diğer cildlere göre daha girift ve siktir. Zemini tam olarak örten tezyînât'ta 6-8-10-12-16 kollu yıldızlar, bunların uzantılarından meydana gelen açık ve kapalı kollu yıldızlar ve çeşitli geometrik şekiller görülmektedir. Bu tezyînât tek merkezli olduğu gibi çok merkezli de olmaktadır. Bunlar kapak içlerinde nebâtî tezyînât ile içiçe olarak da kullanılmıştır.

9. Anadolu Selçuklu Cildi'nin önde gelen alâmet-i fârikalarından birisi de iç kapaklardır. İç kapaklar deri ile kaplıdır ve umûmiyetle kabartmalı olarak ve rûmîlerle bezenmiştir (**Resim:7**). Bu deri nâdiren boş bırakılmıştır. Buradaki rûmîleri, kıvrımdal, helezon ve yuvarlak formlar üzerinde, çok sık ve küçük veya çok iri hallerde görmekteyiz. İç kapaklarda, rûmîden daha az olmakla birlikte geometrik ve nebâtî tezyînât görüldüğü gibi, bunların hepsinin birarada uygulanışına şahit olmak da mümkündür.

10. Selçuklu dönemi son zamanlarında, Beylikler döneminde ve nihâyet, Selçuklu üslûbu tesiri altındaki erken Osmanlı döneminde şemseler ovalleşmiş, uçlarına salbekler eklenmiştir (Bknz; Arıtan, 2002: 940).

11. Anadolu Selçuklu cildlerinde ön ve arka kapaklar ile sertâb ve miklep tek bir parça deri üzerinde görülmektedir.

12-Bu cildlerde en çok keçi derisi (sahtiyan) kullanılmıştır.

Anadolu Selçukluları sonrası Türk Cildinin, Anadolu Beylikleri ile temsil edilmesi gerekmektedir. Ancak, elimizde yeterli veri ve araştırma bulunmadığından şimdilik bu sanat büyük ölçüde, Anadolu Selçukluları ile sıkı münasebetler içinde bulunan ve onların emirliklerini bile yapan Karamanoğulları cildi ile temsil edilmektedir.

Karamanlılar eski Selçuklu geleneğinin mirasçısı olarak bazı özellikleri sürdürebilmişler; bazı yenilikleri de üsluplarına katarak Osmanlı üslûbunun bir bakıma hazırlayıcısı veya müjdecisi olmuşlardır (Mülâyim 1999: 57). Bu cild san'atında da böyle olmuştur ²

Karamanoğlu Cildi'nin XIV. ve XV.yüzyıllardaki gelişim çizgisi, Türk Cild San'atı gelişim çizgisi paralelindedir. Bu örneklerin dışında da Anadolu Selçuklu çizgisini devam ettiren örnekler muhakkak vardır. Ancak, bu, ketebeli ve ithâflı diğer örneklerin bulunmasıyla ortaya çıkabilecektir. Ayrıca, Karamanoğlu Dönemi'ne ait tezhibli bir çok eserin kapakları da değiştirilmiştir (Tanındı, 2000: 514).

Karamanoğlu Cild San'atı, Anadolu Selçuklu Cild San'atı ile Osmanlı Cild San'atı arasında köprü görevi yapmıştır (**Resim: 8**).

Karamanoğulları Dönemi Cildleri'nden sonra Osmanlı Devleti döneminde de Anadolu Selçuklu etkisi devam etmiştir. Hattâ bu etkiyi Klâsik dönemin hemen öncesinde XV. yüzyıl (Fatih Dönemi)ın sonlarına kadar görebilmekteyiz (Arıtan, 2001: 29-40). Amasya II.Bayezid İl Halk Kütüphanesi Yazmalar 05 BA 133/1'deki Müsned-i Sahih'in kapakları ve miklebi'ndeki etkileşim de bunun en açık delilidir (**Resim 9-10**).

Fatih Dönemi cildlerinde Selçuklu etkili cildlerin yanında şu tip cildleri de görebilmekteyiz:

1. Klasik tarza yakın, şemse ve köşebentlerinde içeriye yuvarlak bir kıvrım yapan cildler (**Resim: 11**).
2. Timurlu Türk cildi etkisiyle hayvan ve insan figürlü cildler.
3. Klâsik formda, dış kapakları kat' tekniği ile yapılan cildler (**Resim: 12**).
4. İç kapağı dış kapak tarzında yapılmış; kat'lı, klâsik soğuk şemseli ve yazma şemseli cildler (**Resim: 13**).

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Saim Arıtan, Karamanoğulları Cild San'atı, Konya, 2002 (Basılacak araştırma), Zeren Tanındı, "Konya Mevlânâ Müzesi'nde 677 ve 655 Yıllık Kur'anlar : Karamanlı Beyliğinde Kitap Sanatı ", Kültür ve Sanat, S. 12, Ankara, 1991.

5-XVI.yüzyıl klasik tarza yakın olan cildler.

Bu hâliyle Fatih Dönemi, tıpkı tarihte çağ kapatıp çağ açtığı gibi Türk cildi'nde de Ortaçağ Türk cildi ile Klâsik Osmanlı cildi arasında geçiş dönemi olmaktadır.

XVI. yüzyılda Türk Cild San'atı, diğer sanat dallarında olduğu gibi Osmanlı Klâsik dönemi ile zirveye ulaşmıştır (**Resim: 14**).

XVII. yüzyıl, Türk cildi için duraklama dönemi olup işçilik kalitesi bozulmuş, oval formdan dikdörtgenimsi şemseli, köşebent ve zencireklerin bulunmadığı forma geçilen cildler dönemi olmuştur (**Resim: 15**).

XVIII. yüzyıl cild de Batı'ya açılış ve lâke dönemi'dir (**Resim: 16**).

XIX. yüzyıl ise yeni teknik ve motif arayışlarıyla klâsik cildle bağını koptuğu dönemdir (**Resim: 17**).

XX. yüzyıl daha çok Alman ve Fransız cildlerinin tesirinde kaldığı, bazen Türk motiflerinin de kullanıldığı ve herhangi bir üslûp ve ekole bağlılığın görülmediği çöküş dönemidir.

Osmanlı Cildleri'nde, Anadolu Selçuklu cildleri'nde olduğu gibi çoğunlukla sahtiyan, onun yanında meşin (koyun derisi) de kullanılmıştır.

Bu dönemde deri, Selçuklu cildlerinde kullanıldığı gibi tek parça değil, iki parçadır ve bu parçalar sırtta ustaca birleştirilir.

XXI. yüzyıl; Türk cildi'nin yaşatılma çabalarının sürdürüldüğü bir dönem olup henüz yeni bir üslup ortaya koyamamıştır. Ancak Selçuklu cildi çalışmalarında Ahmet Saim Arıtan (**Resim: 18**) ve Ayşe Betül Oral (**Resim: 19**), Klâsik Osmanlı çalışmalarında ise günümüzün büyük ustası İslam Seçen (**Resim: 20**) ve onun yetiştirdiği M.Ali Kunduracıoğlu'nu görmekteyiz (**Resim: 21**).

Sonuç olarak, Milat'tan önce IV.ve III.yüzyıllarda Hunlara ait belgelerden başlayarak, Türkler 2000 yılı aşkın zaman içerisinde, hayvancılıkla uğraşmalarına bağlı olarak dericilikle ve bununla ilgili zanaatlarla uğraşmışlar, günlük ihtiyaçlarını karşılayan ürünler üretmenin yanında, zanaatlarını san'ata dönüştürerek, Uygurlardan başlayan ve Osmanlı İmparatorluğu ile tâclanan bir "Türk Cild San'atı" ortaya koymuşlardır.

KAYNAKÇA

 AĞAOĞLU, M., (1935). **Persian Bookbindings of The Fifteenth Century**, Michigan.

ARITAN, A.S., (2001). “Selçuklu Cildi’nin Osmanlı Cildi’ne Etkile-
 ri”, Hacettepe Üniversitesi, **V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştır-
 maları Sempozyumu, Bildiriler**, Ankara. 29-40.

-----, (2002).”Anadolu Selçuklu Cild Sanatı”, **Türkler**, An-
 kara, 7/933-943.

-----, (2008). **Karamanoğulları Cild San’atı**, Konya,

BİNARK, İ., (1975). **Eski Kitapçılık Sanatlarımız**, Ankara.

-----, (1987). “Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt Sanatı”, F.Ü. Fırat
 Havzası Yazma Eserler Sempozyumu Bildirileri, Elazığ, 91-107.

BLOMM, J.M., (2003). **Kâğıda İşlenen Uygarlık**, İstanbul.

BOZKURT, N., (1994). “Deri”, **T.D.V.İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul,
 9,174-175.

CUNBUR, Müjgan, (1976). “Türklerde Cilt Sanatı”, **Türk Dünyası El
 Kitabı**, Ankara, 2/425-457.

ÇİĞ, Kemal, (1971). **Türk Kitap Kapları**, İstanbul.

EBERHARD, W., (1947). **Çin Tarihi**, Ankara.

ESİN Emel, (1984). “BİTİĞ : İlk Devir Türk Kitap Sanatları ”, **Kemal
 Çiğ Armağan Kitabı**, İstanbul, 111-125

HAVKAL, İ., (1967). **Sûretü’l-Arz**, Leiden.

KÖYMEN, M.A., (1992). **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, An-
 kara.

MÜLAYİM, S., (1999). **Değişimin Tanıkları**, İstanbul.

MERÇİL, E., (2000). **Türkiye Selçukluları’nda Meslekler**, Ankara.

ÖGEL, B., (1973). **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.3, Ankara.

-----, (1973). **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.5, Ankara.

-----, (1984). **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara.

ÖMERİ, (1986). **Mesâlikü’l-Ebsâr fi Memâlikü’l-Emsâr**, (Thk:Dorothea
 Krawulsky), Beyrut.

POTAPOV, L.P., (1953). **Ocerkipo Istorii Altaysev**,
 Moskov, Leningard.

RICHARD, F., (1997). **Splendours Persanes, Manuscripts du XII e
 au XVII e Siécle**, Paris.

ROSAMOND, E.M., (2005). “Cilt ve Lâke Sanatı” **Doğu Malı Batı Sa-
 natı** (Çev: Ali Özdamar), İstanbul, 206-226.

TANINDI, Z., (1991). “ Konya Mevlânâ Müzesi’nde 677 ve 655

yıllık Kur'anlar : Karamanlı Beyliği'nde Kitap Sanatı “, **Kültür ve Sanat**, S.12, Ankara, 42-44.

..... , (2000). “Seçkin Bir Mevlevî'nin Tezhipli Kitapları”, **M.Uğur, Derman 65 Yaş Armağanı**, İstanbul, 513-516.

TEKİN, Zeki, (1994). “Türkler'de Dericilik” **T.D.V.İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 7, 176-178.

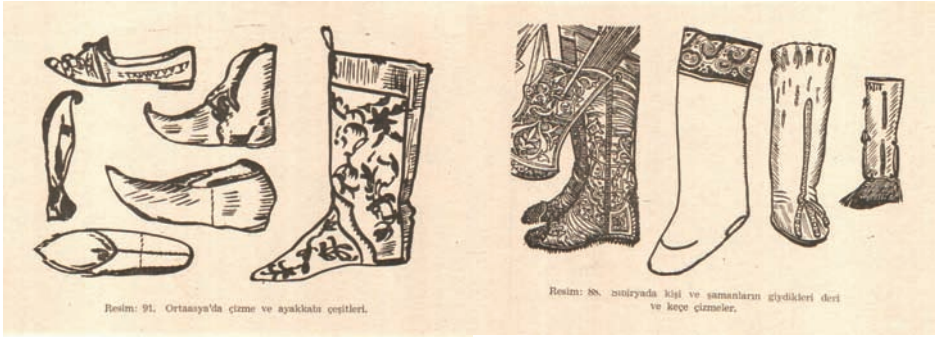
YAKUBOVSKY, A.M., (1992). **Altın Ordu ve Çöküşü** (Çev:Hasan Eren), Ankara.

Ana Britannica, (1986). “Dericilik”, İstanbul, 7/166-167.

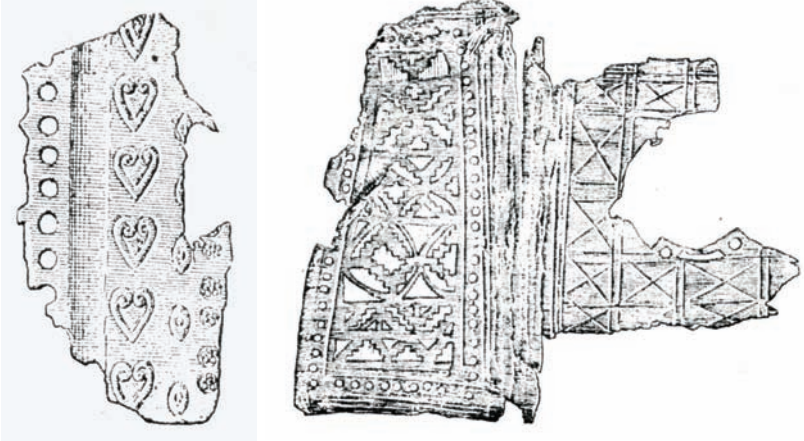
Büyük Larousse, (.....). “Dericilik”, İstanbul, 6/3064.

Resim :1. Pazırıkta bulunan keçe üstüne deri aplikleri (B.Ögel'den).

Resim :2. Orta Asya'da çizme ve ayakkabı çeşitleri, Sibirya'da Şamanların giydiği deri ve keçe çizmeler (B.Ögel'den).

Resim : 3a-b. Karahoço'da Bulunan İlk Türk Cildleri (E.Esin'den).

Resim : 4. Kur'ân-ı Kerim, 1100'lerden, Gazneli veya B.Selçuklu, (Francis Richard'dan).

Resim :5. En erken tarihli Anadolu Selçuklu Cildi, Kitâbü'l – Ğaribeyn fi'l – Kur'ân ve'l – Hadis, 549/1154, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III.Ahmed : 105, Arka Kapak ve Mikleb.

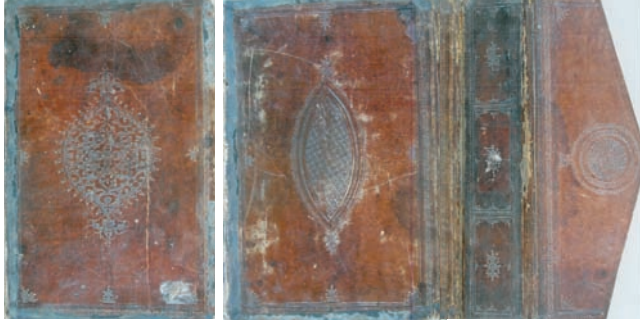
Resim : 6a-b. Fihi Mâfih, , XIII. yüzyıl sonları, Mevlânâ Müzesi İhtisas Küt. : 2109, Ön ve Arka Kapak.

Resim :7. İrâbü'l-Kur'ân ve Meânihi, Selçuklu Cildinde Geometrik ve Rûmîli İç Kapaklar Örneği, 593/1196 (XIII.yy. II. Çeyreği cildi) T.S.M.K. III. Ahmed : 123.

Resim : 8. Kur'an-ı Kerim, 714/1315, Konya Mevlana Müzesi :12/1, Ön Kapak Şemsesi.

Resim :9-10. Müsned-i Sahih, 1421, Amasya II. Bayezid İl Halk Yazmalar:05 BA 133/1, Ön, Arka Kapak ve Mikleb.

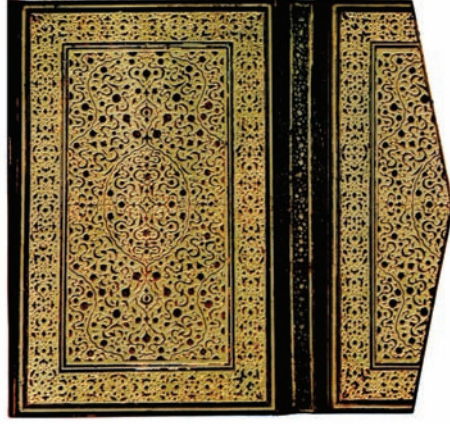
Resim : 11. Et-Tezkiretü bi Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire, 802/1399, Süleymaniye, Fatih:2571, Dış Kapak.

Resim : 12. En-Nihayetü fi-Garibi'l Hadisi ve'l Eser, Kat', XV.yy., Süleymaniye, Süleymaniye :1025, Dış Kapak.

Resim : 13
Et-Tezkiretü bi Ahvâli'l-Mevtâ ve
Umûri'l-Âhire,802/1399,
Süleymaniye, Fatih:2571, Kat' İç Kapak

Resim : 14
Hünernâme, 1584,T.S.M.K. Hazine:1523,
Arka kapak ve Mikleb.

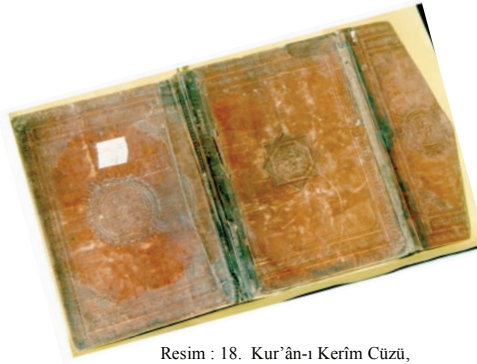
Resim : 15. Keşfü'r-reyn ve Nezhü'sh-Şeyn
ve Nûrû'l-Ayn, 1101/1690, Amasya,
Yazm: 05 Ba 1795, Arka Kapak ve Mikleb.

Resim : 16 Marifetnâme, XVIII.yy, Süleymaniye,
Hâlet Efendi : 186/1. Lâke Cild.

Resim : 17. Evrâd, XIX.yy., Mevlâna Müzesi, İhtisas: 1069, Rokoko Cild.

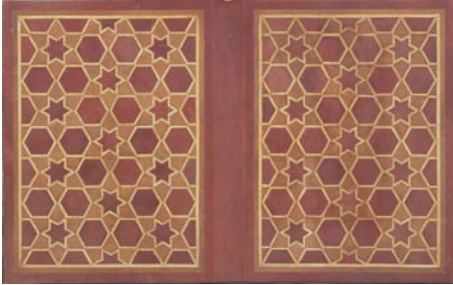

Resim : 18. Kur'an-ı Kerim Cüzü,
Ön ve Arka Kapakları Farklı
Şemseli Selçuklu Tarzı Cild,
XIV.yy. başları, Mevlânâ Müzesi
İhtisas : 5787-88.

DÜN
BUGÜN

Yukarıdaki Cild'den Röproduksiyon
Ahmet Saim Arıtan.

Resim : 19. Selçuklu Tarzı Mozaik Cild, Ayşe Betül Oral

Resim : 20. Klâsik Gömme Şemseli
Paftalı Cild, İslâm Seçen

Resim : 21. Bulutlu, Rümîli Klâsik Cild,
M.Ali Kunduracıoğlu.

